

З відстані болю: до племінця Чорнобильської свічі

Оксана Єременко,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української літератури

Інституту філології Сумського ДПУ імені А.С.Макаренка

ЧАСТИНА ПЕРША, НАВІЯНА ЖИТТЯМ...

Важкий навчальний рік нарешті скінчився, попереду — відпустка, а в ній — просто будні. А насамкінець — у серпні — маячить довгоочікувана поїздка на симпозиум українців до Чехії. Аби відкрити візу, змушена покинути все і всіх та їхати до Києва у посольство.

У вікні маршрутки "СанАвто" лишаються поля, переліски, села і містечка; над головою, по телевізору герої детективу зброєю відновлюють справедливість. Поруч на дорожній надувній подушці дрімає жінка, на передньому сидінні юнак голосно переконує когось по мобільці у своїй слушності; пасажери входять — виходять, а невблаганний час спливає, хоч і не так швидко, як би хотілось... П'ять годин — до столиці, стільки ж — додому, а документи здано за якихось сім хвилин...

На Хрещатику кипить "Євро-2012". Велююдна фан-зона, при вході візуально і металодетекторами оглянули сумочки (наче на злочинців не схожі) і врешті впустили. Навколо вирує-галасує різними мовами... Он здоровенний "Білий ведмідь" запрошує сфотографуватись, а ось дівчатка-красуні (що то молодість!) в українських строях сяють усмішками, видзвонюють сміхом. По обидва боки — суцільні ряди кіосків із всякою-всячиною: футболками, значками, футбольними м'ячами, іграшками, кепками, магнітиками... І над усім цим нестерпно прагнуть сонце, спека страшна, але Київ святкує — з пивом, морозивом, водою — і не тільки...

Поспішаємо на залізничний вокзал, потяг уже на пероні. Прощаюсь із двоюрідною сестрицею, яка люб'язно весь день носилась зі мною, як з писаною торбою... Молодчинка Галинка — справжня бізнес-леді: завжди відкрита, радісна, прекрасно водить машину, будь-що відшукає в Інтернеті, дасть мудру пораду.

У купе — білоголове непосидюче хлоп'я літ чотири-п'ять із вродливою-мамою. Малослівна, стримана жінка придивляється до нової пасажирки, з якою прийдеться скоротати дорогу. Не стримую усмішки, бо вдома двоє таких же галасливих онучат: "Як тебе звати?" У відповідь набурмосене: "Не скажу!" І знову з горішньої — на нижню полицку. Закриваю повіки — спокій, мабуть, тільки сниться...

До відправлення — хвилин п'ять. На порозі — жінка похилого віку, але з претензією на втрачену молодість: лимонна блуза, на тон темніша спідниця, через руку — такий же піджак, зручні, хоч і на підборах, босоніжки. Очі прискіпливі, погляд трохи зверхній... Мимоволі міркую: "Ким була за фахом? Певно, вчитель чи лікар".

Спроквола зав'язується розмова... Молода жінка з великими волошковими очима повертається із сином від батьків, які живуть на Житомирщині. Засмага позолотила обличчя, що виграє легким рум'янцем, неслухняне пасмо пшеничного волосся щоразу спадає на високе чоло, натруджені руки, що, мабуть, звикли до будь-якої праці.

Ініціативна бабуся, яка назвалася Аллою, повідомляє, що їде на зустріч випускників філфаку, хви-

люється, бо не бачила однокурсників 45 років! То ж чи впізнають її? Балакуча, часом аж до непристойності, вона все ж зуміла розговорити присутніх, час від часу втихомирюючи малого Владика. З-поміж багато говореного нею пам'ять зафіксувала розповідь про вже далекий 1986 рік, коли разом із колегами вивозила з Києва до Донецька своїх учнів із Чорнобильської зони. Малих киян, як розповідала колишня вчителька, оточили турботою, прекрасно годували. Алла згадувала, як серед ночі прийшлося викликати "Швидку" до семи-класниці Олесі, як тривожилася біля операційної, коли дівчинці видаляли апендицит... З вдячністю говорила про людей у білих халатах, які допомагали одужувати дитині, відірваній лихом від батьків і рідного дому.

Слухаючи розповідь, молода мама спідлоба з недовірою кидала погляд на пенсіонерку. І раптом випалила:

— Я теж чорнобильська, із села поблизу Народичів. Мені тоді два роки минуло, то я не пам'ятаю... Але мама казали, що в зоні ми прожили ще три тижні, тільки тому нас виселили. Прабаба лишилися, перше казали, що старе дерево на новому місці корені не пустить, а коли нас вивозили, пішли до лісу, разом із коровою. Моїх старших брата і сестру, як і всіх школярів, відправили на море. Там вважали, що від них можна заразитися, ніби від прокажених, тому навіть персонал побоювався спілкування з ними. Дітей намагалися всіляко ізолювати. Домашній одяг забрали, годували зовсім зле, змушували мити туалети, часто наказували. Вони писали в листах, аби батьки забрали їх якнайшвидше, а коли ті приїхали, то вихователі вибачливо просили їх мовчати, навіть гроші пропонували, аби "не роздували проблеми". Де було їхнє милосер-

дя і совість?

— А що ж було з вами? — допитуюсь обережно.

І чую у відповідь болючу сповідь :

— Мама казали, що кричала вдень і вночі... Місцевий педіатр відправив до Житомирської обласної лікарні. Мені вилізли коси, злізли нігті, гнило все тіло. Батьки бачили, що дитя тане на очах, розуміли, що лікування не допомагає. Мама, загорнувши мене в ковдрочку, спустила на мотузці з другого поверху в руки тата, та й сама втекла. Потому ще довго возили мене до старого цілителя, який поміг травами. Тато був ліквідатором, тепер закладає. Каже, якби не пив, то вже би згорів... А мама хворіє дуже.

Її голос жебонів тихо і стомлено. Потім запанувала мовчанка. А я мимохіть роздумувала: "Як добре, що ти вижила, ясноока моя красуне, як гарно, що зуміла народити здорового хлоп'я, яке продовжить твій славний поліський рід. Бо ж скільки дітей, опромінених гіркою зіркою Полин, передчасно пішли за життєвий пруг?"

І в якусь мить здалося мені, що розповідь знайомої незнайомки — то продовження повісті, що колись збурунила душу.

— А ви прочитайте про себе повість "Політ журавлів над нетолоченими травами" Катерини Мотрич, присвячену "І мертвим, і живим, і ненародженим жителям чорнобильського Полісся".

Жінка приязно саянула змученою усмішкою, записала назву на клаптику паперу.

— Я прочитаю в Інтернеті. Обов'язково, — пообіцяла вона.

На пероні дружину і сина зустрічав кароокий чорнявий чоловік міцної статури, на його руках миттєво вмовстився радісний Владик. "Ось вона — мить щастя, — майнуло в голові. — То ж як бережно треба його плекати".

Впевненою стрімкою ходою вони віддалялися у свій прийдешній день — доладна жіноча фігурка і стрункий широкоплечий чоловік із білявим хлоп'ям на руках.

Я вірю, що вона знайде повість К.Мотрич, навіть знаю, що безутішно плакатиме, читаючи її. А десь далеко, окремішно від неї, у своєму затишному кабінеті цей твір ще раз перечитуватиму і я, бо оголена його правда — то правда людського, водночас стражденого і радісного життя, що все-таки триває і, віряться, триватиме вічно, якщо пам'ятатимемо болі і кривди ріднокраю, гіркі уроки нашої історії.

ЧАСТИНА ДРУГА

ПЕКЕЛЬНИЙ РАЙ У ПОВІСТІ КАТЕРИНИ МОТРИЧ "ПОЛІТ ЖУРАВЛІВ НАД НЕТОЛОЧЕНИМИ ТРАВАМИ"

Чи знаєш ти, світе, як сиво ридає полин,
Як тяжко, як тужно моему народу болить.

Б.Олійник

Двоюрядними жанровими дефініціями наділяють критики твір К.Мотрич "Політ журавлів над нетолоченими травами", називаючи його то оповіданням (О.Мандич, Г.Онуфрик), то повістю (Т.Шершень). Подібні визначення є не зовсім точними, оскільки жанрові параметри твору, позначені дифузійно, ширші, адже текст складають три частини, що візуально виокремлені авторкою з допомогою міжрядкового інтервалу, а головне — кожна з них різниться змістово-інтонаційною наповненістю. Першій — умовно дамо заголовок "Передчуття бід"; другу, що має ретроспективний характер, назвемо "Родовід Насті-Спасительки"; заключну, де

йдеться про евакуацію із Чорнобильської зони й остаточно рішення головної героїні залишитися в рідному селі, означимо ще лаконічніше — "Трагедія". За жанрово-стильовими ознаками кожна з частин тяжіє до новели, якій властиві наявність точної та згорненої композиції із яскраво вираженим "пуантом," однолінійним, "мов стиснута пружина", сюжетом; лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів. Як відомо, героїні новели стають сформовані особистості, які потрапляють у незвичайні, часто трагічні, життєві обставини. Власне усім цим критеріям і відповідає кожна з виокремлених частин=новел соціально-психологічної повісті К.Мотрич "Політ журавлів над нетолоченими травами", що своїми характеристиками належить до непоодиноких в українській літературі міжжанрових модифікацій, таких як алегорична повість у новелах-притчах (Г.Михайличенко, "Блакитний роман"); роман у новелах (Ю.Яновський, "Вершники"); лірична

повість у новелах (Арк.Любченко, "Вертеп").

У заголовку — "Політ журавлів над нетолоченими травами" — закодована авторська концепція, ідея-сутність соціально-психологічної повісті у новелах. Лаконічна, точна, змістовна назва її — це своєрідний ключ до інтерпретації тексту, семантичний код мікротем новел, що за своєю словесно-композиційною організацією нагадують кіномонтаж, в якому наступний кадр змінює попередній. Аби дібрати такий вельмовний заголовок, що справді має магійну силу, "письменникові, як і золотощукачеві, часто треба багато перевернути словесної руди" [2,39]. П'ятилексемний заголовок повісті К.Мотрич породжує тривожно-сумну настроєвість, передчуття лиха. Із синонімічного ряду (журавлі-лелеки-чорногузи-бусли) авторка добирає єдино влучну і містку лексему, що асоціюється з журу-журбою, хоча в народі цих птахів часто називають "веселиками" (від весело, радісно), бо, за давніми віруваннями, несли "з Вирію-Раю нові душі, що народжуватимуться навесні та влітку" [1,263]. Граційні і поважні лелеки люблять жити поблизу людських осель, щоразу повертаються до рідних гнізд, "їхня життєдайна радість допомагає людям у господарстві, у збереженні врожаю, плодів, здоров'я, добра і щастя"[1,261].

Синонімічними до дієприкметника-означення "нетолоченими" є лексеми "незаймані", "нем'яті", "некошені", "неходжені" (трави). Люди, як і журавлі, покинули рідні гнізда, бо безсилі перед грізним ворогом — радіацією. Над здичавілою після Чорнобильського лиха землею витає жура, пролітають над нею журавлі, вкриваються бур'яном покинуті могили, не лунає дитячий сміх, не бринить пісня. Заголовок повісті створює певну проекцію для читацького сприйняття на перспективу по-

дальшого розгортання змісту, позаяк у ньому викрислізовується весь текст, його тема й ідея.

Твір К.Мотрич починається епіграфом-посвятою: "І мертвим, і живим, і ненародженим жителям чорнобильського Полісся". Письменниця частково змінює відомий вислів на вимогу контексту власної повісті, підкреслюючи, що повість присвячена поліщукам, тобто всім тим, чіє життя миттєво розколося на дві частини — "до" і "після" Чорнобильської трагедії, яка стала новою страшною точкою відліку людського буття/небуття. Як і Т.Шевченко у знаменитому посланні, К.Мотрич зликовує у своїй повісті три часові пласти — минуле, сучасне і майбутнє пролеглої крізь віки української нації; письменниця таврує державних

мужів за їх ганебну політику і безвідповідальність, що призвели до повстання "мирного" атому.

"Політ журавлів над нетолоченими травами" — яскравий зразок гіпотексту, тобто тексту, що міг бути написаний тільки жінкою, оскільки визначальними рисами його є глибока емоційність, розмаїта інтонаційно-тональна палітра, екзальтованість мови, проникнення у внутрішній світ героїні, щире вболівання за тих, хто відійшов у минуле, і за тих, що прийдуть із майбуття.

У першій з новел охоплено незначний часовий відрізок буття людини і природи, відтворено перебіг подій трагічної доби 26 квітня 1986 року, коли крізь тисячоліття наздогнало нас трагічне пророцтво Іоанна Богослова: "...І засурмив третій янгол, і велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення тій зорі Полин. І стала третина води, як полин, і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона"[6,382].

Дія новели розпочинається "глупої ночі" в хатині Насті-Спасительки, якій привидівся лихий сон, схожий на "німе кіно": старенька бачить несамовиту річку, "спотворені жахом і криком лиця, а голосів не чути" [5,4]. Кожне наступне дієслово підсилює враження, активізує читацьку уяву, письменниця вдається до градації у зображенні всеохопного лиха, що руйнує долю людей і землі: страшна ріка "залила вулиці, села, затопила хати, сади, ковнула ліс, луги, поглинула Прип'ять. А в тій чорній річці — тисячі людей, старі, молоді, немовлята"[5,4]. Авторка не відхиляється від традиційного вживання кольороназв, адже чорна барва з давніх-давен символізує горе, відчай, страждання,

а контрастний їй білий колір означає чистоту, невинність, у Настиному сні — це "дитя у білесенькій льолі", "янголя у білій сорочечці" [5,4], яке "пішло поверхню ненажерливої ріки, світячи сяйливим волоссячком, як німбом"[5,4]. У реальному житті цей образ немовляти не раз асоціюватиметься у її свідомості з улюблицею-правнучкою.

Новела зіткана із протиставлень, позаяк пророчий сон, віще передчуття трагедії постійно контрастує із весняним буянням природи. Авторка, як і її героїня, залюблена у дивосвіт природи, тому майстерно живописує словом: "В лузі розлила свої води інша ріка: умиростворена й весела. Верби та куші за ніч позеленішали... І з лугу, і з лісу...летіло пташине щебетання, висвистування, голубий перегук і голос ранньої зозулі, що повернулася сюди чи то вночі, чи ось щойно. Ще не встигла струсити із крилець втому, а вже кує, роздає здоров'я древній поліській землі і віщує довгий вік поліщукам"[5,4—5]. Письменниця акцентує на парадоксальності реалій світу: зозуля віщує поліщукам многі літа тоді, коли вибух на ЧАЕС уже стався.

Поетика твору закорінена в усну народну творчість: нічне пророче видиво жінка намагається відігнати давніми замовляннями ("Куди ніч — туди й сон"[5,4]; "...нехай біда відступить туди, де сонце не сходить, де півні не піють, де собаки не брешуть, де дівки кіс не чешуть" [5,8]); шукає розради у пісні, ревно молиться. Але врешті-решт цілителька усвідомлює, що не в силі зарадити лиху найдорожчих людей, бо над напоєною смертельною отрутою землею розстеляються "все далі й далі чорні полотна, виткані з гіркого полину"[5,7]. У тексті зроджується "міжрядковий", але всесильний образ персоніфікованої Біди, яка "повзла навпрошки, робила кола" [5,9], махала чорними крильми і злісно реготала...

Ретроспективна лінія другої новели подає своєрідну матрицю роду Насті-Спасительки, за яким здавна ходила "слава рятувальників". У її душі живе нетлінна родовідна пам'ять про тих, хто вже "відчахнувся від древа роду"[5,5]. На все життя запам'ятала семирічна дівчинка гірке пророцтво прадіда Івана-Розумовича: як поруйнують люди стару могилу, "то буде лихо страшне. Не помилує ні старого, ні малого. Смерті не видно буде, а люди падатимуть, як мухи. Отруїть вона землю, воду, небо. Будуть отут мертві гори і села"[5,10].

Рятувала людей від біди і баба Соломія, потім і мати Настина — Софія... "Всі вони відлетіли услід за пророком Іваном та поліськими журавлями на безгрішні острови" [5,10]. А Настя-Берегиня продовжує їх місію, єднаючи своїм життям минуле, теперішнє і навіть майбутнє, бо ж зеленіє крона дерева її роду: пишається жінка сином Миколою, невісткою Санею, трьома онучатами, старша з яких Світланка нещодавно стала щаслива у шлюбі, народила правнучку-потіху... Настя єднає покоління предків і нащадків, у ній живе мудрість віків, незвичайна здатність уздоровлювати і пророкувати.

У внутрішньому монолозі Спасителька щиро зізнається, що "цей край для неї безмежно любий, і земля, в якій поховано великий ключ її роду, — свята"[5,10], тому стан оціпеніння і розпачу оволодіває нею, коли син повідомляє про евакуацію. Райська краса весняного вечоріння дисонує із переживаннями героїні: граційно летять над Прип'яттю журавлі, а душа її квилить, як зранена птаха.

Дія останньої новели відбувається великодньої суботи. Горе людей, змушених покинути рідні домівки, безмежне, тому письменниця вдається до гіперболи — "річку сліз" виплакала Настя, але стан оціпеніння не минав, жінка "затято мовчала" [5,11], бо визрівало в

душі найважливіше життєве рішення — прийняти смерть на рідній землі, поділивши з нею біду, біль і страх...

Художньо вивершені, яскраві і точні діалоги, закорінені в розмовну мову, — характерна ознака тексту К.Мотрич. Письменниця устами своїх героїв мовила гнівне, але справедливе слово про причетних до Чорнобильської катастрофи чиновників, які зухвало чи просто байдуже поставилися до будівництва АЕС, не зваживши, що може статися аварія. "Там же в тій Прип'яті пошти одна молодь і діти. Як воно таке опасне, то нащо ж його було у такій гушці робить?!" [5, 12] — зрозпачено запитує у вітру Настя-Спасителька. А дід Микита попри застереження косить траву козі-году-

вальниці і віджартовується від лиха прислів'ям: "Не вмер Данило, дак галушка задавила" [5, 12].

Вільний і радісний політ журавлів — своєрідний рефрен-антитеза до подій людського життя. Настя твердо вирішує, що не поїде з рідного дворища, де клеконом зустрічають її лелеки, не покине чепурної хатини, де в комині живе домовичок, де щороку на Великдень готувала крашанки, пекла паски і калачі, а потім ішла до церкви... Вона не порушить звичний алгоритм життя роду, бо, на відміну від молодих, переконана, що поліщуки покидають рідну землю навіки, адже "ще ні разу не помилялась у своїх відчуттях, бо мала великий дар, над яким довго, може, віками, трудилася її щедра польська природа" [5, 14].

Настя-Берегиня розуміла, що мусить залишитися на сторожі роду й землі, але вперто мовчала, мов крізь сон, вслухаючись у страшні слова: "...дитина цілу ніч рвала, прокричала без упину. Таке зів'яле стало, як травичка...врачі сказали, що це може бути від радіації. У Светки молоко пропало, зчорніла вся" [5, 13].

Одягнувшись у святкове вбрання, Настя готувалася до Великодня, найдавнішого християнського свята року, коли радість увіходить у кожну домівку, коли людські серця сповнюються надією, милосердям, любов'ю до ближнього, добром... Очевидно, авторка виважено і прискіпливо добирала ймення своїй героїні — Анастасія, що походить від грецького: *anastasis* — воскресіння.

Коли вивозили найрідніших, вона була далеко в лісі, бо не змогла зрєктися згорьованої землі і пам'яті свого роду...З допомогою дієслівної градації й заперечної частки письменниця увиразнює і підсилює горе близьких, які змушені її покинути: "Не бачила Настя, які заплакані очі в сусідів, як голосила Саня посеред подвір'я, як Микола відв'язав Рябка, вткнувся лицем у собачу морду й надривно ридав. Не чула, як пес моторшно вив услід машині" [5, 14].

Нічної пори самотиною "толочила зловісну тишу" [5, 15], прошкуючи до церкви... Її самотність підкресле-

но різьблено точним реченням: "Сама, як перст, на все село, на весь білий світ" [5, 15]. Обезлюділе село, сплюндрована у весняному буянні земля... "І завкилила Настя-Спасителька криком чаїним, стогоном дерев і трав, зойком неба і великодньої землі, віднині навіки висватаної чорним лихом..." [5, 15].

Тужила-плакала Берегиня, а з нею сумував і світ природи, з яким зріднилася до смерті: птахи, дерева і трави, сонце і небо, праліс і річка. Безіменне Настине село стало пустою, як і ті 76 містечок і сіл України, що були стерті з обличчя землі зловісним невидимим ворогом — радіацією.

Самосели Чорнобильської зони... Не покинули рідних гнізд, коли страшна катастрофа зруйнувала такий крихкий людський світ. Вони нагадують мені високий і жертвний образ Насті-Спасительки. Здебільшого похилого віку, бо ж, як кажуть у народі: "Старе дерево на новому місці не приживеться". Залюблені у рідний край, із живими руками, зі зболеними очима, малослівні... Люди, які прикипіли серцем до своїх домівок, до могил, де знайшли останній прихисток батьки і прадіди, до лісу, що чарував красою, до синього польського неба і журавлів, що тепер пролітають над нетолоченими травами...

Десь за тридцятикілометровою зоною їх дітей звуть чорнобильцями. Уже стали на крило їхні внуки, такі, як отой білоголовий пустун Владик, що повертався з мамою від дідуся-бабусі. Живе древо роду нашого... А лиховісна непогасна свіча Чорнобиля горить у наших серцях. Як пересторога розплати за гріхи людські, як велика жертва за легкодухість і державне нікчемство горе-реформаторів, урядників-яничар, до яких вражаюче точними і вистражданими рядками звертається Ліна Костенко:

Загидили ліси і землю занедбали.

Поставили АЕС в верхів'ях трьох річок.

То хто ж ви є, злочинці, канібали?!

Ударив чорний дзвін. І досить балачок.

В яких лісах іще ви забарложені?

Що яничари ще занапастять?

І мертві, і живі, і ненароджені

Нікого з вас довіку не простять! [3, 538].

Пам'ять народна тривка, тому продовжує боліти. Боліти, думати і пам'ятати змушує і реквієм жертвам "мирного" атому — соціально-психологічна повість у новелаж "Політ журавлів над нетолоченими травами" К.Мотрич.

Література

1. Войтович В. Міфи та легенди давньої України / Валерій Войтович. — Тернопіль: навчальна книга — Богдан, 2008. — 392 с.
2. Жила С. Творчі підходи до роботи над заголовком худлжного твору / Світлана Жила // Українська література в ЗОШ. — № 2. — С.39—43.
3. Костенко Л. Вибране / Ліна Костенко. — К.: Дніпро, 1989. — 559с.
4. Мандич О. Тривога і скорбота, надія в серцях українців. Оповідання Катерини Мотрич "Політ журавлів над нетолоченими травами" / Оксана Мандич // Дивослово. — 2011. — №12 — С.12—14.
5. Мотрич К. Перед храмом любові і болю. Оповідання, повість / Катерина Мотрич. — К.: Молодь, 1989. — 238с.
6. Об'явлення святого Іоанна Богослова // Новий заповіт і Книга псалмів. — Торонто, 1988. — 505с.
7. Онуфрик Г. Особливості житійних образів у малій прозі Катерини Мотрич / Галина Онуфрик // Дивослово. — 2008. — №4. — С.53—55.
8. Шершень Т. Земля чекає на мудреця... Урок-літературна формула за повістю Катерини Мотрич "Політ журавлів над нетолоченими травами" у 7 класі / Тетяна Шершень // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіамах. — 2010. — №4 — С.40—45.